

Φαρμάκη, Ε. (2023). Το χορωδιακό τραγούδι ως εκπαιδευτική διαδικασία για την τρίτη ηλικία: Η περίπτωση της χορωδίας «Ευεστό». Στο Θ. Ράπτης & Ε. Περσάκη (Επιμ.), *Η Μουσική Εκπαίδευση σε έναν κόσμο που αλλάζει: Ταυτότητες, Αξίες, Εμπειρίες. Πρακτικά του 9ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 331-340). Ε.Ε.Μ.Ε.

Το χορωδιακό τραγούδι ως εκπαιδευτική διαδικασία για την τρίτη ηλικία: Η περίπτωση της χορωδίας «Ευεστό»

Ευπραξία Φαρμάκη

Μουσικολόγος – Μουσικοπαιδαγωγός, Mmus, Med, Δήμος Λαρισαίων
efpraxiafarmaki@gmail.com

Περίληψη

Στόχος της παρούσας μελέτης περίπτωσης ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των μελών της χορωδίας «Ευεστό» του Δήμου Λαρισαίων, αναφορικά με τις εκπαιδευτικές ανάγκες που τους οδήγησαν στη χορωδία και τις πιθανές αλλαγές στις αντιλήψεις τους, που οι ίδιοι παρατήρησαν μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτή. Εφαρμόστηκε μικτή μέθοδος έρευνας, με ερωτηματολόγιο ατομικής συμπλήρωσης, βασισμένο στο WHOQOL-100 του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, και με ημιδομημένες ατομικές συνεντεύξεις. Δείγμα της ποσοτικής προσέγγισης αποτέλεσαν 66 άτομα (Γυναίκες=53, Άνδρες=13), ενώ της ποιοτικής 15 άτομα (Γυναίκες=8, Άνδρες=7). Τα αποτελέσματα αναδεικνύουν ως βασικότερες εκπαιδευτικές ανάγκες, την απόκτηση ή/και διεύρυνση των μουσικών γνώσεων, τον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου και την αυτοπειθαρχία. Βασικό εύρημα της έρευνας ωστόσο αποτελεί ο μετασχηματισμός των αντιλήψεων των χορωδών σε ένα ευρύ φάσμα των νοητικών τους συνηθειών. Ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων συνηγορεί σε περαιτέρω έρευνα για την αξιοποίηση του χορωδιακού τραγουδιού ως μέσο για την εκπαίδευση της τρίτης ηλικίας.

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση ενηλίκων, μετασχηματίζουσα μάθηση, δια βίου μάθηση, τρίτη ηλικία, χορωδιακό τραγούδι

Choral singing as an educational process for the third age: A case study of the choir 'Evesto'

Efpraxia Farmaki

Musicologist – Music Educator, Mmus, Med, Municipality of Larissa
efpraxiafarmaki@gmail.com

Abstract

The aim of the present case study was to investigate the perceptions of the members of the choir "Evesto" of the Municipality of Larissa, regarding the educational needs, which led them to join the choir and the possible, self-observed transformation of their beliefs. A mixed research method was applied, deploying at the same time quantitative data that came from individual questionnaires -based on the World Health Organization's WHOQOL-100 questionnaire- and qualitative data that came from semi-structured individual interviews. The sample of the quantitative approach consisted of 66 persons (F=53, M=13), while that of the qualitative approach consisted of 15 persons (F=8, M=7). The results reveal the acquisition and/or expansion of musical knowledge, the enrichment of the repertoire and self-discipline as the most significant educational needs. However, an important outcome of this study seems to be the transformation of the choir members' beliefs in an ample spectrum of their habits of mind. Future research is needed to expand these results and broaden the study of choral singing as an educational means for the third age.

Keywords: Adult education, choral singing, lifelong learning, third age, transformative learning

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη θεωρία της Μετασχηματίζουσας Μάθησης του Mezirow (1994), ο ηλικιωμένος είναι δυνατό να οδηγηθεί μέσω της εκπαίδευσης σε κριτικό στοχασμό και αναθεώρηση των δυσλειτουργικών παραδοχών του, όπως συνήθως είναι η χαμηλή του αυτο-εικόνα και η πεποίθηση ότι δεν είναι πλέον ικανός να μάθει (Ανδρεάτου κ.ά., 2018). Ειδικά η μάθηση μέσα από αξιόλογα έργα τέχνης, στο πλαίσιο ομαδικών καλλιτεχνικών προγραμμάτων, έχει αναδειχτεί ως μία από τις σημαντικότερες μορφές εκπαίδευσης ενηλίκων (Cohen, 2006· Kokkos, 2010), καθώς ενισχύει την αίσθηση της προσωπικής τους ταυτότητας και τη σφαιρικότερη αντίληψη του κόσμου (Fleming, 2000).

Συγκεκριμένα, αυτό που μετασχηματίζεται στη θεωρία του Mezirow είναι οι νοητικές συνήθειες και οι απόψεις. Ο μετασχηματισμός των απόψεων αποτελεί για τον Mezirow ένα «καθημερινό φαινόμενο» (Mezirow, 1994, σελ. 224), ενώ οι νοητικές συνήθειες μετασχηματίζονται με μεγαλύτερη δυσκολία, καθώς αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία της προσωπικότητας (Mezirow, 1997). Στις νοητικές συνήθειες εντάσσονται οι κοινωνικογλωσσικές (π.χ. ιδεολογίες και κοινωνικοί ρόλοι), οι ηθικές (π.χ. ηθικές αξίες), οι ψυχολογικές (π.χ. αυτοαντίληψη, στοιχεία της προσωπικότητας και πρότυπα συναισθηματικών αντιδράσεων), οι επιστημολογικές (π.χ. αντιλήψεις για τον τρόπο προσέγγισης της γνώσης), οι μαθησιακές (π.χ. αντιλήψεις για την ατομική ή ομαδική εργασία), οι σχετικές με την υγεία (π.χ. αντιλήψεις για ζητήματα υγείας) και οι αισθητικές (π.χ. αντιλήψεις για την ωραιότητα και την αισθητική) (Κόκκος, 2019).

Πολλαπλές έρευνες έχουν δείξει ότι το χορωδιακό τραγούδι συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής των συμμετεχόντων, καθώς και στην ανάπτυξη των κοινωνικοσυναισθηματικών και γνωστικών τους δεξιοτήτων (Clift et al., 2010· Pearce et al., 2016· Selph & Bugos, 2014). Ειδικά σε άτομα τρίτης ηλικίας, είναι δυνατό να ενισχύσει βιολογικές λειτουργίες και να αποτελέσει το μέσο για την επανένταξή τους στην κοινωνία (Clements-Cortes, 2015· Joseph & Southcott, 2015· Muller & Lindenberger, 2011· Skingley & Bungay, 2010).

Ωστόσο, ενώ υπάρχει πληθώρα ερευνών για τα βιολογικά και κοινωνικοσυναισθηματικά οφέλη του χορωδιακού τραγουδιού στους ενήλικες αλλά και για τη μετασχηματίζουσα μάθηση ως απότοκο της εκπαίδευσης των ενηλίκων μέσα από έργα τέχνης γενικότερα, δεν υπάρχουν έρευνες που να επικεντρώνονται στο χορωδιακό τραγούδι ως εργαλείο για τον κριτικό στοχασμό και την αλλαγή στις στάσεις και παραδοχές ερασιτεχνών χορωδών τρίτης ηλικίας.

Έτσι, στόχος της παρούσας μελέτης περίπτωσης ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων των μελών της χορωδίας «Ευεστά» του Δήμου Λαρισαίων, αναφορικά με τις εκπαιδευτικές ανάγκες που τους οδήγησαν στη χορωδία και τις πιθανές αλλαγές στις αντιλήψεις τους, που οι ίδιοι παρατήρησαν μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτή.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που κρίθηκε σκόπιμο να απαντηθούν για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας συνοψίζονται στα παρακάτω:

- 1) α) Ποιες ήταν οι εκπαιδευτικές ανάγκες που ήθελαν να καλύψουν συμμετέχοντας σε ένα χορωδιακό σύνολο;
β) Ανταποκρίνεται εν τέλει η συμμετοχή τους στις ανάγκες αυτές;
- 2) Υπάρχει, κατά την άποψη των εκπαιδευόμενων - μελών της χορωδίας, αλλαγή στις αντιλήψεις και παραδοχές τους σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο μέσα από τη συμμετοχή τους στο χορωδιακό σύνολο;

Η παρούσα έρευνα αποτελεί μια μελέτη περίπτωσης, καθώς ο στόχος ήταν να μελετηθούν οι αντιλήψεις μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων και να ληφθεί υπόψη το περιβάλλον δράσης της και η αλληλεπίδραση των χορωδών με τα υπόλοιπα μέλη και τον μαέστρο. Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι, καθώς η μελέτη

περίπτωσης δε συνιστά δειγματοληπτική έρευνα και δε στοχεύει στο να γίνουν κατανοητές όλες οι αντίστοιχες περιπτώσεις (Μαγγόπουλος, 2014), η ερευνήτρια δεν υποστηρίζει ότι μπορεί να γενικεύσει τα αποτελέσματα της μελέτης της.

Η συγκεκριμένη χορωδία επιλέχθηκε ως πλαίσιο έρευνας, καθώς η φιλοσοφία της λειτουργίας της εντάσσεται στο πλαίσιο του δικτύου της Unesco, «Λάρισα – Πόλη που μαθαίνει». Αυτό σημαίνει ότι αποτελεί εκπαιδευτικό πρόγραμμα και συλλογική δράση για την τρίτη ηλικία με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και τη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων και στάσεων (Δεληγιάννης, 2020). Αποτελεί δηλαδή χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της μετασχηματίζουσας μάθησης μέσω της τέχνης.

Μέθοδος

Δεδομένου ότι στην παρούσα έρευνα επιχειρήθηκε να κατανοηθούν σε βάθος οι αντιλήψεις των μελών της χορωδίας και να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στην προσωπική τους ερμηνεία για τα εκπαιδευτικά οφέλη που προκύπτουν από το χορωδιακό τραγούδι, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει πολύ-μεθοδική προσέγγιση. Με τον τρόπο αυτό κατέστη δυνατό να μελετηθούν, τόσο οι απόψεις μεγάλου μέρους του πληθυσμού μέσα από ερωτηματολόγια ατομικής συμπλήρωσης (ποσοτική προσέγγιση), όσο και πιο ιδιαίτερες πτυχές του φαινομένου μέσα από συνεντεύξεις μικρότερου και πιο αντιπροσωπευτικού δείγματος (ποιοτική προσέγγιση). Ακολουθήθηκε με λίγα λόγια «εξηγητικό διαδοχικό σχέδιο», το οποίο ο Bryman (2017, σελ. 690) συστήνει όταν υπάρχει ανάγκη να διερευνηθούν περισσότερο οι συσχετίσεις που προκύπτουν στην ποσοτική έρευνα ή όταν απαιτείται βαθύτερη κατανόηση των ευρημάτων της.

Εργαλεία

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην ποσοτική έρευνα κατασκευάστηκε από την ερευνήτρια με βάση το *Εγχειρίδιο Ποιότητας Ζωής, με άξονα το ερωτηματολόγιο WHOQOL-100* του Π.Ο.Υ., όπως αυτό μεταφράστηκε και αποδόθηκε στα ελληνικά από επιστημονική ομάδα της Ψυχιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Τζινιέρη-Κόκκωση κ.ά., 2009).

Στην ποιοτική έρευνα επιλέχθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη, καθώς σε αυτή την περίπτωση ο συνεντευξιζόμενος μπορεί να απαντήσει με μεγάλη ελευθερία και επίσης δίνεται η δυνατότητα στον ερευνητή να κατευθύνει τη συζήτηση, αναδεικνύοντας τα ζητήματα που ο ίδιος θεωρεί σημαντικά (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Τα ποσοτικά δεδομένα αναλύθηκαν με το λογισμικό SPSS, ενώ τα ποιοτικά, με τη μέθοδο της *Θεματικής Ανάλυσης* (Τσιώλης, 2018). Η έρευνα διενεργήθηκε κατά τους μήνες Ιανουάριο – Απρίλιο 2021.

Δείγμα

Τον πληθυσμό του δείγματος αποτελεί το σύνολο των μελών της συγκεκριμένης χορωδίας, δηλαδή 80 άτομα. Ωστόσο, αποκρίθηκαν στην ποσοτική προσέγγιση 66 άτομα. Το ποσοστό απόκρισης διαμορφώθηκε δηλαδή στο 82,5%. Από τα 66 άτομα, τα 53 (80,3%) ήταν γυναίκες και τα 13 (19,7%) άνδρες, ενώ το 56,06% ανήκει στο ηλικιακό εύρος 65-74 έτη.

Για την ποιοτική προσέγγιση, επιλέχθηκαν 15 άτομα, ως δείγμα της έρευνας, 8 γυναίκες και 7 άνδρες, με ηλικίες που κυμαίνονταν από τα 53 ως τα 87 έτη (M= 70 έτη). Επισημαίνεται ότι όπου Σ=Συνέντευξη. Άρα, για παράδειγμα, Σ.3=Συνέντευξη με αύξοντα αριθμό 3.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην έρευνα συμμετείχαν με συνεντεύξεις ο μαέστρος

της χορωδίας και ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Λαρισαίων, με σκοπό να συμβάλλουν στη σφαιρικότερη ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

Αποτελέσματα

Ο έλεγχος που πραγματοποιήθηκε, σχετικά με την εγκυρότητα και αξιοπιστία του ερωτηματολογίου, όπως και για την εσωτερική συνοχή και συνέπεια με τη χρήση του συντελεστή alpha Cronbach ανά ερευνητικό ερώτημα, έδωσε ικανοποιητικούς δείκτες, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δείκτης εσωτερικής συνέπειας των στοιχείων του ερωτηματολογίου

Θεματικός άξονας	Cronbach's alpha
Εκπαιδευτικές Ανάγκες	0,628
Αλλαγή Στάσεων-Παραδοχών	0,761

Οι τιμές κρίνονται αποδεκτές καθώς ξεπερνούν το συνηθισμένο όριο του 0,7 ή είναι πολύ κοντά σε αυτό.

Για το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, τα αποτελέσματα συνοψίζονται στον Πίνακα 2. Παρατηρώντας τις μέσες τιμές, φαίνεται ότι αρκετά σημαντική θέση στις εκπαιδευτικές ανάγκες, κατέχουν τα νέα τραγούδια που οι συμμετέχοντες ευελπιστούν να μάθουν μέσω της χορωδίας ($M=4,02$). Σχεδόν στην ίδια θέση βρίσκονται η απόκτηση και διεύρυνση μουσικών γνώσεων ($M=3,97$) καθώς και οι τεχνικές του τραγουδιού ($M=3,91$). Όσον αφορά τις γνώσεις που αποκτούν αναφορικά με τα κοινωνικά μηνύματα που μεταφέρουν τα τραγούδια, φαίνεται να απασχολεί λιγότερο τους συμμετέχοντες ($M=3,83$), χωρίς αυτό να υποβαθμίσει την αξία που δίνουν. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότεροι θεωρούν ότι καλύφθηκαν αρκετά οι εκπαιδευτικές τους ανάγκες ($M=3,95$).

Πίνακας 2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των ερωτήσεων του 1ου ερευνητικού ερωτήματος

Εκπαιδευτικές ανάγκες	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση
Εμπλουτισμός γνώσεων για μηνύματα τραγουδιών	3,83	,756
Τεχνικές τραγουδιού	3,91	,696
Κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών	3,95	,711
Απόκτηση-Διεύρυνση μουσικών γνώσεων	3,97	,701
Νέα τραγούδια	4,02	,568

Μετά από την πραγματοποίηση του μη παραμετρικού ελέγχου Kruskal-Wallis για τη μεταβλητή «Ηλικία», διαπιστώθηκε ότι σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=5\%$, υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ νεότερων και μεγαλύτερων σε ηλικία χορωδών ως προς τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες (Πίνακας 3). Δηλαδή, οι εκπαιδευτικές ανάγκες των ατόμων που συμμετέχουν στη χορωδία ($p=0,19$) εξαρτώνται από την ηλικία τους.

Πίνακας 3. Διαφοροποιήσεις των δημογραφικών στοιχείων στις εκπαιδευτικές ανάγκες

Δημογραφικά στοιχεία	Εκπαιδευτικές ανάγκες
Φύλο	,869
Μουσικές γνώσεις	,024
Ηλικία	,019
Μορφωτικό επίπεδο	,823

Πίνακας τιμών p -value με επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=5\%$

Η θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων για το ίδιο ερευνητικό ερώτημα ανέδειξε τα εξής θέματα: α) μουσικές γνώσεις, β) γενικές γνώσεις και γ) εκπαίδευση εαυτού – αυτοπειθαρχία (Σχήμα 1).

Σχήμα 1. Συνολική απεικόνιση της σχέσης μεταξύ θεμάτων και κωδικών του 1ου ερευνητικού ερωτήματος

Το θέμα «**μουσικές γνώσεις**» περιλαμβάνει τους κωδικούς: *επαφή με μουσικά όργανα, γνώσεις θεωρίας και ιστορίας της μουσικής, τεχνικές τραγουδιού και νέα τραγούδια*, επαληθεύοντας τα δεδομένα των ερωτηματολογίων. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα της συνέντευξης άνδρα 78 ετών: «*Ήθελα να μάθω ένα όργανο εγώ. Ήθελα να μάθω κιθάρα. Και ξεκίνησα κάποτε, αλλά λόγω κάποιων καταστάσεων δεν τη συνέχισα*» (Σ.1).

Το θέμα «**γενικές γνώσεις**» περιλαμβάνει τους κωδικούς: *Κοινωνικά μηνύματα και ιστορικές γνώσεις, γνώσεις για την τέχνη γενικότερα και νέα τραγούδια*. Στο θέμα αυτό εμπεριέχεται ξανά ο κωδικός *νέα τραγούδια*, καθώς ο αριθμός των τραγουδιών που μαθαίνονται εμπλουτίζει, τόσο τις μουσικές, όσο και τις γενικές γνώσεις των συμμετεχόντων.

Όπως φαίνεται, το θέμα «**αυτοπειθαρχία**» αναδείχτηκε μόνο μέσα από την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων, με απαντήσεις όπως αυτή γυναίκας 59 ετών: «*Η πειθαρχία! Είναι πολύ σημαντική. Γιατί όταν πρέπει να καθίσεις, να φορέσεις αυτό... Γιατί άλλος φοράει αυτό το παντελόνι, άλλος στιδήποτε.. Αυτό είναι μια πειθαρχία για τη σκέψη στην ηλικία μας, ότι πρέπει να λειτουργήσεις έτσι!*» (Σ.7), συμπληρώνοντας έτσι την ποσοτική προσέγγιση.

Ως προς τον βαθμό ικανοποίησης των παραπάνω εκπαιδευτικών αναγκών, τόσο η ποσοτική, όσο και η ποιοτική προσέγγιση έδειξαν ότι οι περισσότεροι θεωρούν ότι καλύφθηκαν αρκετά οι εκπαιδευτικές τους ανάγκες και επιθυμούν να συνεχίσουν να συμμετέχουν στη χορωδία. Τα παραπάνω επιβεβαιώνει χαρακτηριστικό απόσπασμα συνέντευξης γυναίκας 62 ετών: «*Στη χορωδία αισθάνομαι ότι είμαι μαθήτρια. Ανεξάρτητα από την ηλικία... είμαι μαθήτρια![...]. Θεωρώ ότι κάνω κάτι σημαντικό! Έχει νόημα αυτό που κάνω! Ότι είμαι σε ένα σύνολο που ξεκινάω από το μηδέν...και προχωρώ. [...]. Σε κάνει να αισθάνεσαι ζωντανός, σε κάνει να αισθάνεσαι ότι προσφέρεις. Ότι είσαι εδώ...».* (Σ.8)

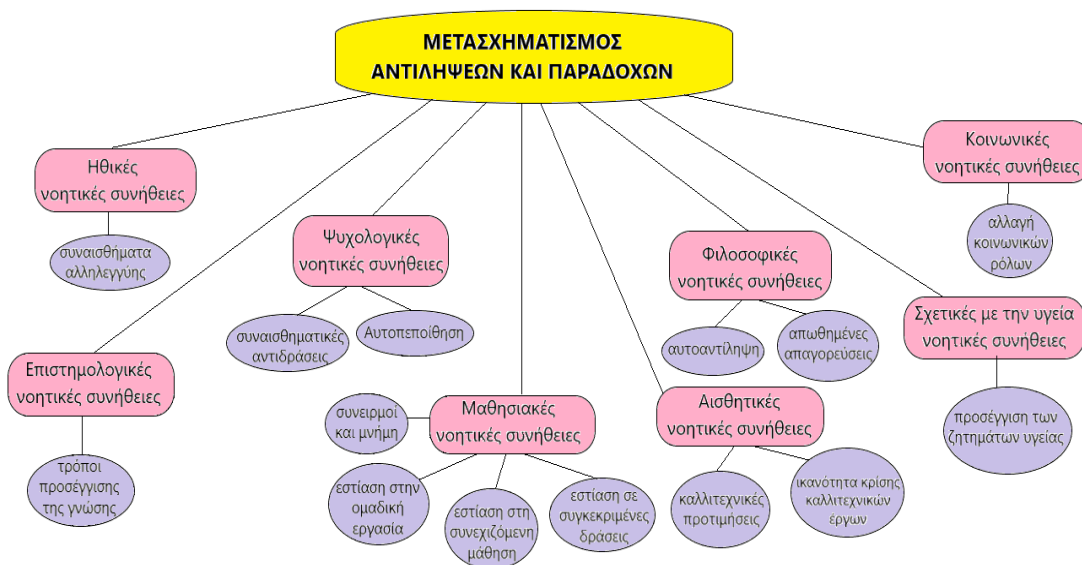
Από την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος φαίνεται ότι υπάρχει αρκετά μεγάλη αλλαγή ως προς τα *θετικά συναισθήματα* που αποκομίζουν μέσω της συμμετοχής στη χορωδία (M=4,26). Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και ως προς την *απόκτηση νέων δεξιοτήτων* (M=4,18), τη *συνεργατικότητα* με τους γύρω τους (M=4,02), όπως και με τη *βελτίωση της*

αυτοεκτίμησής τους (M=4,00). Οι αλλαγές στη σωματική τους υγεία βρίσκονται στην τελευταία θέση (M=3,80), αν και αθροιστικά με την γνώμη που έχουν περί διαφόρων κοινωνικών ζητημάτων (M=3,85) είναι μέτριες προς αρκετά σημαντικές. Τα αποτελέσματα συνοπτικά παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.

Πίνακας 4. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των ερωτήσεων του 2ου ερευνητικού ερωτήματος

Αλλαγή στάσεων-παραδοχών	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση
Σωματική υγεία	3,80	1,084
Αλλαγή κοινωνικής στάσης	3,85	1,041
Αυτοεκτίμηση	4,00	,632
Συνεργασία	4,02	,953
Νέες δεξιότητες	4,18	,802
Θετικά συναισθήματα	4,26	,751

Η θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων που αφορούν στο δεύτερο ερευνητικό ερώτημα συμπεριλαμβάνει όλες τις απαντήσεις που δόθηκαν στα ερωτηματολόγια, ενώ ανέδειξε επιπλέον μια σειρά νοητικών συνηθειών των μελών της χορωδίας, οι οποίες μετασχηματίστηκαν μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτή. Αυτές οι νοητικές συνηθειες αποτελούν τα βασικά θέματα που απαντούν στο ερώτημα και είναι οι εξής: α) ηθικές, β) φιλοσοφικές, γ) ψυχολογικές, δ) επιστημολογικές, ε) μαθησιακές, στ) αισθητικές, ζ) κοινωνικές και η) σχετικές με την υγεία (Σχήμα 2).

Σχήμα 2. Συνολική απεικόνιση της σχέσης μεταξύ θεμάτων και κωδικών του 2ου ερευνητικού ερωτήματος

Το θέμα «**ηθικές**» περιλαμβάνει τον κωδικό *συναισθήματα αλληλεγγύης*, τα οποία γίνονται εμφανή μέσα από απόψεις όπως αυτή ενός άνδρα 70 ετών: «Προσπαθώ, όσο είναι δυνατόν, να λύνω προβλήματα, να μη δείχνω με το δάχτυλο ότι κάποιος φταίει, να τον συγχωρώ...» (Σ.4).

Στο θέμα «**φιλοσοφικές**» ανήκουν οι κωδικοί *αυτοαντίληψη* και *απωθημένες απαγορεύσεις*, στους οποίους αντικατοπτρίζεται η αλλαγή στον τρόπο που οι χορωδοί αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και στο πώς μια παλιά εμπειρία αποθάρρυνσης προκάλεσε αισθήματα απόσυρσης από το τραγούδι, τα οποία ωστόσο μετά από τη συμμετοχή στη χορωδία αυτή ξεπεράστηκαν.

Στο θέμα «**ψυχολογικές**» εντάσσονται οι κωδικοί *συναισθηματικές αντιδράσεις* και *αυτοπεποίθηση*. Έτσι, σε απαντήσεις όπως αυτή γυναίκας 68 ετών: «Περισσότερο

παρατηρώ που αρχίζω και τραγουδάω, κάτι που δεν έκανα παλιά μόνη μου [...] είναι μια συνήθεια που την απέκτησα μετά που πήγα στη χορωδία.» (Σ.12), διακρίνεται η αλλαγή στην ψυχική διάθεση και η ενίσχυση της αυτοπεποίθησης των συμμετεχόντων.

Στο θέμα «**επιστημολογικές**» υπάγονται οι τρόποι που προσεγγίζει κάποιος τη γνώση. Διερευνήθηκε δηλαδή το αν οι συμμετέχοντες στην έρευνα συνειδητοποίησαν την ύπαρξη άλλων τρόπων μάθησης από όσους γνώριζαν μέχρι τότε. Αυτό γίνεται εμφανές στο παρακάτω απόσπασμα άνδρα 76 ετών: «*Άκουγα χορωδίες [...] αλλά απλώς μ' άρεσε. Σαν κάτι ωραίο. Δεν είχα σκεφτεί ποτέ... δεν με είχε απασχολήσει 'ώς βγαίνει αυτό το ηχητικό αποτέλεσμα';*» (Σ.13).

Το θέμα «**μαθησιακές**» περιλαμβάνει τους κωδικούς: *συνειρμοί και μνήμη, εστίαση στην ομαδική εργασία, εστίαση στη συνεχιζόμενη μάθηση και εστίαση σε συγκεκριμένες δράσεις*. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω απόσπασμα άνδρα 76 ετών: «*Σκέφτεται ο εγκέφαλος τους με βάση τη σκέψη όλων των ανθρώπων που απαρτίζουν αυτό το σύνολο. Όχι με βάση τη σκέψη τη δική τους, τη μοναδική και μοναχική*» (Σ.13).

Στο θέμα «**αισθητικές**» εντάσσονται οι κωδικοί: *καλλιτεχνικές προτιμήσεις και ικανότητα κρίσης καλλιτεχνικών έργων*. Τα ευρήματα δείχνουν δηλαδή ότι η συμμετοχή στη χορωδία άλλαξε τις προτιμήσεις των συμμετεχόντων ως προς το είδος της μουσικής που προτιμούν να ακούν και ενίσχυσε την ικανότητά τους να κρίνουν καλλιτεχνικά έργα, όπως διακρίνεται και στο απόσπασμα γυναίκας 85 ετών: «*Έχω την ευκαιρία να συγκρίνω τη δική μας χορωδία με άλλες... Καταλαβαίνω περισσότερα τώρα! Χάρη σε αυτά που μας λέει ο μαέστρος, καταλαβαίνω πλέον πολύ περισσότερα, ποια χορωδία το λέει καλύτερα. Βεβαίως ναι...*» (Σ.10).

Οι «**κοινωνικές**» περιλαμβάνουν την αλλαγή στους κοινωνικούς ρόλους που πλέον νιώθουν ότι κατέχουν οι συμμετέχοντες στη χορωδία. Το απόσπασμα γυναίκας 85 ετών: «*...η πυρηνική οικογένεια έχει κάνει πέρα τους μεγάλους. Και νιώθουμε, ...σαν να πάμε προς την αχρηστία. Το να μην είσαι χρήσιμος [...] για μένα προσωπικά είναι έλλειμμα, είναι κακό, είναι δύσκολο*» (Σ.10), δείχνει ότι ένας νέος κοινωνικός ρόλος, αυτός του μέλους μιας χορωδίας, δίνει το αίσθημα της χρησιμότητας, όχι μόνο προς την οικογένεια, αλλά και προς το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Τέλος, το θέμα «**σχετικές με την υγεία**» αναδεικνύει τον διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των ζητημάτων υγείας των χορωδών, ενδεχομένως με περισσότερη αισιοδοξία από ό,τι πριν. Αυτό γίνεται εμφανές στο απόσπασμα γυναίκας 85 ετών: «*...παρόλο τον πόνο που είχα στο γόνατο, εγώ πήγαινα στη χορωδία. Με πόνο πήγαινα στη χορωδία...Βεβαίως τραγουδούσα. Τον πόνο τον ξεχνούσα*» (Σ.10).

Συμπεράσματα

Από τα ευρήματα συνάγεται ότι βασικές εκπαιδευτικές ανάγκες των μελών της χορωδίας αποτέλεσαν η διεύρυνση ή εξαρχής κατάκτηση μουσικών γνώσεων, γεγονός που επαληθεύεται και στην έρευνα των Joseph και Southcott (2015) και ενισχύεται από τον Κοντογεωργίου (2011), ο οποίος επισημαίνει την ύπαρξη καλλιτεχνικής και γενικής εκπαίδευσης μέσα στο πλαίσιο κάθε χορωδίας. Σημαντικό επίσης εύρημα της ποσοτικής προσέγγισης είναι το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικές ανάγκες των συμμετεχόντων εξαρτώνται από την ηλικία τους. Πράγματι, τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων επαλήθευσαν αυτό το εύρημα κάνοντας εμφανές ότι νεότερα άτομα κάνουν λόγο περισσότερο για κατάκτηση νέων γνώσεων και υψηλού αισθητικού επιπέδου, σε αντίθεση με τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα που επικεντρώνονταν στο ψυχολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό μέρος της εμπειρίας, όπως ακριβώς και στην έρευνα των Selph και Bugos (2014).

Επίσης, η ανάγκη για αυτοπειθαρχία αναδεικνύεται ως εκπαιδευτική ανάγκη μέσα από την ποιοτική προσέγγιση και επιβεβαιώνει την άποψη του Rogers (1999) ότι η

εκπαίδευση είναι ταυτόχρονα πειθαρχημένη δράση και ελεύθερη ανάπτυξη. Επαληθεύεται επιπλέον και από την άποψη του μαέστρου της χορωδίας, ο οποίος δήλωσε: *«Έχω χορωδούς οι οποίοι είναι και 80 χρονών [...] βλέπουν ότι η μάθηση προχωράει σ' αυτούς, αναγνωρίζουν ότι μπορούν να πάνε παραπέρα και το ζητάνε οι ίδιοι».*

Ως προς τον βαθμό ανταπόκρισης της συμμετοχής στη χορωδία στην ικανοποίηση των παραπάνω εκπαιδευτικών αναγκών, τόσο η ποσοτική, όσο και η ποιοτική προσέγγιση έδειξαν ότι οι περισσότεροι θεωρούν ότι καλύφθηκαν αρκετά οι εκπαιδευτικές τους ανάγκες. Το εύρημα αυτό είναι άλλωστε σε συμφωνία με τους Bell (2008), Jucevičiene, Jučaitė και Tamušauskaite (2007) και Smilde (2008), οι οποίοι διακρίνουν στη λειτουργία κοινοτικών, ερασιτεχνικών χορωδιών ένα τρόπο διά βίου μάθησης και κριτικού στοχασμού.

Ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων της ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης αναφορικά με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα μέλη της χορωδίας έχουν καταφέρει να μετασχηματίσουν ένα ευρύ φάσμα νοητικών συνηθειών, το οποίο αποτελεί, κατά τον Κόκκο (2019), τον ορισμό της μετασχηματίζουσας μάθησης του Mezirow. Ειδικά η αλλαγή των καλλιτεχνικών τους προτιμήσεων και η ενίσχυση της ικανότητάς τους να κρίνουν έργα τέχνης έρχονται σε συμφωνία με τα ευρήματα των Darrough (1992), Gibbons (1985) και Myers (1992) για την κατανόηση των μουσικών έργων υψηλής αισθητικής αξίας από άτομα τρίτης ηλικίας μέσα σε χορωδιακά περιβάλλοντα.

Αυτός ο μετασχηματιστικός χαρακτήρας γίνεται αντιληπτός και από άτομα που βρίσκονται έξω από την κάθε αυτή χορωδιακή διαδικασία, όπως από τον πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου Λάρισας και εκπαιδευτή ενηλίκων, ο οποίος διαπιστώνει: *«[...]μετεξελίσσονται και ως άνθρωποι. Μαθαίνουν πράγματα που δεν ήξεραν, συμμετέχουν σ' αυτά, βλέπουν πλευρές στην καθημερινότητα που ήταν άγνωστες μέχρι τότε για τους ίδιους, ανακαλύπτουν ταλέντα και πάνω απ' όλα αισθάνονται οι ίδιοι παραγωγικοί και λειτουργικοί».*

Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, το μέγεθος και η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος της παρούσας έρευνας είναι επαρκή για την εξαγωγή μόνο γενικών τάσεων. Η γενίκευση των αποτελεσμάτων μπορεί να ορισθεί από μεγαλύτερες ομάδες συμμετεχόντων, κάτι που συστήνεται να ληφθεί υπόψη σε μελλοντικές παρόμοιες έρευνες.

Καθώς η βιβλιογραφική επισκόπηση ανέδειξε την έλλειψη ελληνικών ερευνών, σχετικών με την εκπαίδευση ατόμων τρίτης ηλικίας μέσω της τέχνης, προτείνεται να πραγματοποιηθούν ανάλογες μελέτες στο μέλλον και να διερευνηθεί ιδιαίτερα σε αυτές η πιθανότητα ύπαρξης μετασχηματίζουσας μάθησης. Στην περίπτωση αυτή, ένα διαχρονικό ερευνητικό σχέδιο, κατά το οποίο θα αποτυπώνονται οι αντιλήψεις των εκπαιδευόμενων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, ενδεχομένως να έδινε ασφαλέστερα αποτελέσματα και πιο ενδιαφέροντα ευρήματα.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας είναι δυνατό να αξιοποιηθούν από υποψήφιους ή εν ενεργεία μαέστρους μικτών χορωδιών, από δήμους και συλλόγους που περιλαμβάνουν στους κόλπους τους χορωδίες ενηλίκων και από οποιοδήποτε άλλο εκπαιδευτικό δίκτυο που χρησιμοποιεί μεθόδους εμπύχωσης μέσω της τέχνης, όπως είναι μια «Πόλη που Μαθαίνει».

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ανδρεάτου, Α., Κουτσούκος, Μ., & Πάντα, Δ. (2018). Εκπαιδευτικές ανάγκες ηλικιωμένων ατόμων σε δομές κλειστής περιθαλψής: Η περίπτωση της Μονάδας Φροντίδας Ηλικιωμένων Ηρακλείου Κρήτης. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 42. Ανακτήθηκε στις 25/11/2020 από <http://www.adulteduc.gr>
- Bell, C. L. (2008). Toward a definition of a community choir. *International Journal of Community Music*, 1(2), 229-241. https://doi.org/10.1386/ijcm.1.2.229_1
- Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας* (Μτφρ. Π. Σακελλαρίου). Gutenberg.
- Clements-Cortes, A. (2015). Clinical Effects of Choral Singing for Older Adults. *Music & Medicine*, 7(4), 7-12. <https://psycnet.apa.org>
- Clift, S., Hancox, G., Morrison, I., Hess, B., Kreutz, G., & Stewart, D. (2010). Choral singing and psychological wellbeing: Quantitative and qualitative findings from English choirs in a cross-national survey. *Journal of Applied Arts and Health*, 1(1), 19-34. <https://doi.org/10.1386/jaah.1.1.19/1>
- Cohen, G. D. (2006). Research on creativity and aging: The positive impact of the arts on health and illness. *The American Society on Aging*, 30(1), 7-15. <https://www.ingentaconnect.com>
- Darrough, G. P. (1992). Making choral music with older adults. *Music Educators Journal*, 79, 27-29. <https://doi.org/10.2307/3398526>
- Δεληγιάνης, Δ. (2020). Πανεπιστήμιο των Πολιτών του Δήμου Λαρισαίων: Ένας νέος θεσμός μάθησης για μια πόλη που μαθαίνει. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 47, 20-29. <http://www.adulteduc.gr>
- Fleming, T. (2000, July). *Adding life to your years: transformative learning for older people at the Irish Museum of Modern Art*. Paper presented at SCUTREA, 30th Annual Conference, Nottingham.
- Gibbons, A. C. (1985). Stop babying the elderly. *Music Educators Journal*, 71, 48-51. <https://doi.org/10.2307/3396452>
- Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας: Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*. ΣΕΑΒ.
- Joseph, D., & Southcott, J. (2015). Singing and companionship in the Hawthorn University of the Third-Age Choir, Australia. *International Journal of Lifelong Education*, 34(3), 334-347. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02601370.2014.991951>
- Jucevičiene, P., Jučaitė, I., & Tamušauskaite, A. (2007). The Choir Leader's Activity in Chorus as in the Educational and Learning Organization. *Social Sciences*, 56(2), 72-82. <https://etalpykla.lituanistikadb.lt>
- Kokkos, A. (2010). Transformative Learning through Aesthetic Experience: Towards a Comprehensive Method. *Journal of Transformative Education*, 8(3), 155-177. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1541344610397663>
- Κόκκος, Α. (2019). Εισαγωγή. Στο Α. Κόκκος και συνεργάτες (Επιμ.), *Διευρύνοντας τη Θεωρία Μετασχηματισμού: Η συμβολή δέκα σημαντικών στοχαστών* (σσ. 13-39). Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κοντογεωργίου, Α. (2011). *Η διεύθυνση χορωδίας*. Panas Music, Papagrigoriou-Nakas.
- Μαγγόπουλος, Γ. (2014). Η μελέτη περίπτωσης ως ερευνητική στρατηγική στην αξιολόγηση προγραμμάτων: Θεωρητικοί προβληματισμοί. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 16(64), 73-93. <http://ojs.lib.uth.gr/index.php/tovima/article/view/96>
- Mezirow, J. (1994). Understanding Transformation Theory. *Adult Education Quarterly*, 44(4), 222-232. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/074171369404400403?journalCode=aeqb>
- Mezirow, J. (1997). Transformative Learning: Theory to Practice. In P. Cranton (Ed.), *Transformative Learning in Action: Insights from Practice* (pp. 5-12). Jossey-Bass.
- Muller, V., & Lindenberger, U. (2011). Cardiac and Respiratory Patterns Synchronize between Persons during Choir Singing. *PLoS ONE*, 6(9), e24893. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0024893>
- Myers, D. E. (1992). Teaching learners of all ages. *Music Educators Journal*, 79, 23-26. <https://doi.org/10.2307/3398525>
- Pearce, E., Jacques, L., Machin, A., & Dunbar, R. I. M. (2016). Is Group Singing Special? Health, Well-Being and Social Bonds in Community-Based Adult Education Classes. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 26(6), 518-533. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/casp.2278>
- Rogers, A. (1999). *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων* (Μτφρ. Μ. Κ. Παπαδοπούλου – Μ. Τόμπρου). Μεταίχμιο. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1996)
- Selph, C. S., & Bugos, J. A. (2014). Adult Perceptions of Community Choir Participation. *Research Perspectives in Music Education*, 16(2), 32-49. <https://www.ingentaconnect.com>
- Skingley, A., & Bungay, H. (2010). The silver song club project: singing to promote the health of older people. *British Journal of Community Nursing*, 15(3), 135-140.

- <https://www.magonlinelibrary.com/doi/abs/10.12968/bjcn.2010.15.3.46902>
- Smilde, R. (2008). Lifelong learners in music; research into musicians' biographical learning. *International Journal of Community Music*, 1(2), 243-252. https://doi.org/10.1386/ijcm.1.2.243_1
- Τζινιέρη-Κόκκωση, Μ., Τριανταφύλλου, Ε., Αντωνοπούλου, Β., Τομαράς, Β., & Χριστοδούλου, Γ. Ν. (Επιμ.) (2009). *Εγχειρίδιο ποιότητας ζωής με άξονα το ερωτηματολόγιο WHOQOL-100*. ΒΗΤΑ-medical arts. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1995)
- Τσιώλης, Γ. (2018). Η Θεματική Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων. Στο Γ. Ζαϊμάκης. (Επιμ.), *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες, Θεωρητικές – Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης* (σσ. 97-125). Πανεπιστήμιο Κρήτης – Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας.